

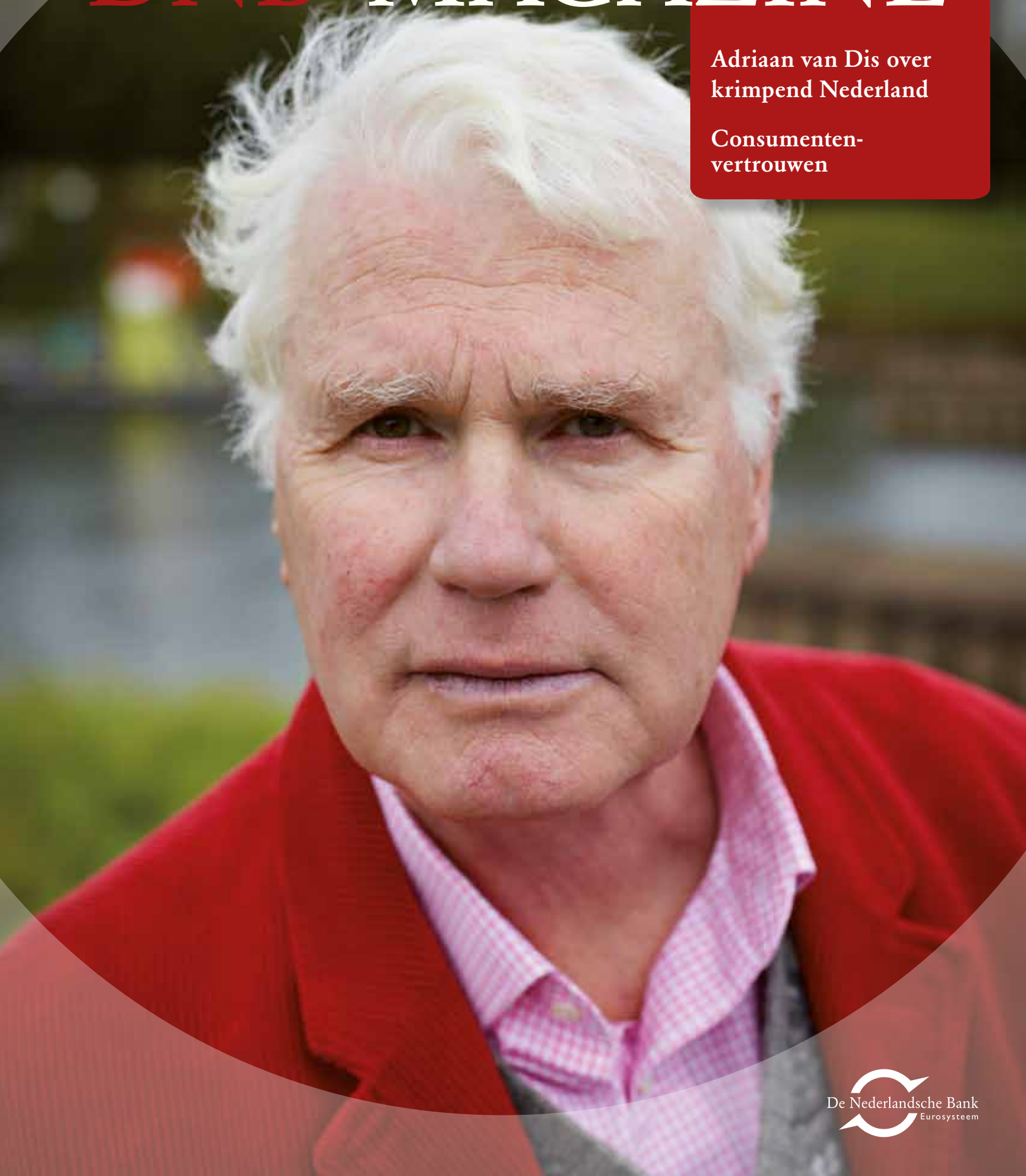
OKTOBER

DNB Magazine nr. 3, 2012

DNB MAGAZINE

Adriaan van Dis over
krimpend Nederland

Consumenten-
vertrouwen

In dit nummer...

Vragen over de euro, pensioenen,
banken of verzekeraars?
Bel of mail de informatiedesk:
0800 - 020 1068 (gratis)
info@dnb.nl
Neem eens een kijkje op www.dnb.nl
en op www.jouwgeldvraag.nl

ARTIKELEN

07/ Interview met DNB-directielid
Frank Elderson over betalen

26/ Onzekerheden tarten en knagen
aan ons vertrouwen

RUBRIEKEN

- 04/ Banktueel
- 06/ De mensen van het Frederiksplein: Bruno Frakking
- 11/ De wereld in cijfers: Meer zonnepanelen
- 25/ Podium: 'Wat is het ideale bankbiljet?'
- 29/ Va Banque: Hersenwaaien
- 30/ Profiel: Frankrijk
- 32/ Kunstpodium: Sarah van Sonsbeeck
- 34/ Seminars
- 36/ In Beeld

12/ Essay Adriaan van Dis

Meerlandigheid is mijn identiteit, stelt Adriaan van Dis. 'Ik wil me ontkooien. Bij gebrek aan wereldburgerschap kies ik voor Europa. Een eerste stap.'

18/ Bevolkingskrimp & economie

Demografische krimp staat niet per se gelijk aan economische neergang. 'Bij krimp is de burger aan zet.'

Groei is goed?

Arthur Schopenhauer is een 19e eeuwse Duitse filosoof, met Hollandse wortels. Desondanks, of juist daarom, een pessimist tot in zijn haarvaten. Hij bezag de wereld als een groot tranendal, waar het egoïsme de scepter zwaait en de redelijkheid geen voet aan de grond krijgt. Toch heeft hij een antwoord op alle malaise: onzelfzuchtigheid, zelfs ascese. Want hebben we het naakte bestaan eenmaal veiliggesteld (in hedendaagse termen zoiets als modaal, enigszins comfortabel door het leven gaan, lijkt me), dan slaan leegheid en verveling genadeloos toe.

Volgens het blad *Forbes* heeft Nederland welgeteld zes miljardairs. Voor hen leek het nieuws zo opbeurend. Want Wealth-X, een organisatie die zich verdiept in de superrijken, berekende dat de miljardairs van deze wereld hun gezamenlijk vermogen zagen groeien tot het astronomische bedrag van 6.200 miljard dollar. Dat is 42 procent van wat alle Noord-Amerikanen in één jaar verdienen. Als we Schopenhauer in zijn redenering volgen dan moeten we medelijden krijgen met deze stumpers, wier leven volkomen uitzichtloos is geraakt. Goed nieuws is er daarentegen voor de miljonairs in de categorie 200-500 miljoen dollar. Zij zagen namelijk elf procent van hun vermogen verdampen. Het kost wat, maar ze gaan nu blijkbaar wel een stuk flink opgewekter door het leven.

De hier genoemde vermogens zijn bijkans buitenaards. Met Schopenhauer zouden we de vraag kunnen stellen: wanneer is genoeg genoeg? Uit filosofisch/ethisch oogpunt is er blijkbaar een grens. Maar economisch is en blijft groei het devies. Verantwoorde en toekomstbestendige groei, dat wel, maar groei is goed. Maar verschaft meer welvaart ook automatisch meer levensvreugde? Of alleen maar meer middelen om de leegheid en verveling te verdrijven? U mag het zeggen.

De redactie

Wat je echt wilt weten

Kees Goudswaard nieuwe commissaris

Per 1 oktober 2012 is Kees Goudswaard benoemd tot lid van de Raad van Commissarissen van de Nederlandsche Bank. Kees Goudswaard is hoogleraar toegepaste economie alsmede hoofd Afdeling Economie aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid aan de Universiteit Leiden. Daarnaast is hij sinds 1995 werkzaam als bijzonder hoogleraar sociale zekerheid. Hij was van 1994 tot 2008 Kroonlid van de Sociaal-Economische Raad. In 2010 was hij voorzitter van de commissie die het kabinet adviseerde over de toekomst van het pensioenstelsel. •

Nederland gaat IMF-zetel delen

Vanaf november 2012 zal Nederland met Luxemburg en België een zetel in de IMF-Board delen. De Nederlandse bewindvoerder Menno Snel bekleedt nog vier jaar de IMF-zetel en vervolgens is de beurt aan België. Met deze stap geven deze landen invulling aan het besluit om twee van de Europese IMF-Board-stoelen vrij te maken voor opkomende econo-

mieën. Ook andere landen leveren hun bijdrage. Zo zullen Zwitserland en Polen een bestuurszetel delen. Op de bewindvoerdersstoel van de Scandinavische landen zullen ook de Baltische staten mee roteren. En in de kiesgroep met Oostenrijk zullen vanaf 2016 Turkije, Tsjechië en Hongarije beurtelings de bewindvoerder gaan leveren. •

Cartoon: Europa (pag. 12)

Vijf jaar duurzaam katoen in eurobiljetten

Ontwikkelingsorganisatie Solidaridad en de Nederlandsche Bank (DNB) vieren het eerste lustrum van hun samenwerking in de verwerking van duurzaam katoen in eurobankbiljetten. Bij de teelt van duurzaam katoen is er aandacht voor milieu en arbeidsomstandigheden. Na een oproep van Solidaridad begon DNB in 2007 met het gebruik van duurzaam katoen. Voor

2012 streeft DNB ernaar om voor de productie van eurobiljetten minstens dertig procent duurzaam katoen te gebruiken. Dat is een verdubbeling in vijf jaar tijd. In de Week van het geld (12 -16 november) lanceert Solidaridad de geldchecker waarmee u kunt nagaan of een bankbiljet bestaat uit duurzaam katoen. Meer informatie staat op www.solidaridad.nl.

DNB Pensioenseminar

In actie komen en keuzes maken: dat was dit jaar het thema van het pensioenseminar van DNB. Het seminar biedt een platform voor pensioenfondsbestuurders en toezichthouders om formeel en informeel met elkaar van gedachten te wisselen. President Klaas Knot en directeur Joanne Kellermann gingen in op de

problematiek bij de pensioensector. Knot stelde hier dat we er niet zomaar vanuit kunnen gaan dat de lange risicovrije rente op korte termijn weer zal stijgen. De rente kan heel lang op zo'n laag niveau blijven. Er op gokken dat de rente op korte termijn zal stijgen, is een vorm van illusiepolitiek.

Trustkantoren

Medewerkers in de schijnwerpers.
Deze keer: toezichthouder Bruno
Frakking over de aanpak van
illegale trustkantoren.

door Simon de Wilde

Welke eisen stelt DNB aan trustkantoren?

‘Trustkantoren moeten een vergunning hebben van de toezichthouder, DNB. De legale trustkantoren moeten als een soort poortwachter opereren: ze moeten weten wie hun klanten zijn en checken dat die niet betrokken zijn – direct of indirect – bij terrorismefinanciering, witwassen, belastingontduiking of faillissementsfraude. Dat is te meer belangrijk daar de trustsector een belangrijke rol speelt binnen de Nederlandse financiële dienstverlening. De illegale kantoren opereren zonder vergunning en onttrekken zich aan ons toezicht. Dus is het zaak om de rotte appels uit de mand te halen.’

Hoe pakt DNB dat aan?

‘Onze aanpak is breed. En die passen we steeds weer aan. Zo zie je bijvoorbeeld dat illegale trustkantoren op internet tegenwoordig heel simpel een façade kunnen opwerpen om zo als een betrouwbare partij over te komen. Via Google-advertenties weten deze kantoren veel klanten te werven. Daarom heeft DNB nu haar eigen advertenties ertussen gezet met als strekking: ‘ga niet met een illegaal trustkantoor in zee’. Zo gooien we roet in het eten van de kantoren en maken we potentiële klanten wat bewuster van de risico’s.’

Wat doet DNB nog meer?

‘We gaan op korte termijn een groot

aantal handhavingsonderzoeken doen bij illegale kantoren. Lik op stuk, dat is de insteek. Daarbij helpt een recente wetswijziging: die stelt ons beter in staat op te treden tegen de illegale trustkantoren.’

Waarom is dit voor DNB een hot issue?

‘Er zijn tal van partijen die zonder vergunning werken. Kijk maar eens op internet. Daar kun je voor een appel en een ei een bv kopen. Die illegale handelaren zijn een stuk minder kritisch aan wie zij een bv’tje verkopen en onttrekken zich aan ons toezicht. Dus voor je het weet faciliteren ze illegale praktijken als terrorismefinanciering. En dat wil DNB tegengaan.’ •

Interview met DNB-directeur Frank Elderson

‘Het betalingsverkeer is voor velen als water uit de kraan’

De Nederlandsche Bank is verantwoordelijk voor een goede werking van het betalingsverkeer. DNB-directielid Frank Elderson legt uit hoe dit in zijn werk gaat. ‘Less cash, not cashless is ons motto.’

door Simon de Wilde

Of het nu gaat om contant afrekenen bij de bakker, pinnen bij de benzinepomp of geld overmaken via internetbankieren, het is een vanzelfsprekendheid. ‘Het betalingsverkeer in Nederland is voor velen als water dat uit de kraan komt,’ stelt Frank Elderson. ‘Zolang het water stroomt is het goed. Maar als je de kraan opendraait en er komt geen water uit dan sta je toch raar te kijken.’ Het bekendste onderdeel van het betalingsverkeer is zonder twijfel het chartale geld dat in de portemonnee gaat. De Nederlandsche Bank (DNB) zorgt voor de uitgifte en distributie van bankbiljetten in Nederland. ‘Wij controleren of de biljetten nog wel goed genoeg zijn. Als ze vies of beschadigd zijn halen we ze uit de roulatie en vernietigen we ze.’ Vervolgens wordt de hoeveelheid weer aangevuld. Jaarlijks geeft DNB 200 miljoen nieuwe, schone en goed beveiligde biljetten uit. Elderson legt uit dat het geld tegenwoordig minder vaak terugkomt bij DNB. ‘Het controleren van de biljetten gebeurt vaker op locatie

omdat dit nu eenmaal efficiënter is. Uiteraard houden we er toezicht op of dit wel goed gaat. Uiteindelijk gaat het erom dat mensen vertrouwen hebben en houden in het geld.’

Pinstoring

DNB houdt achter de schermen ook toezicht op de betaalsystemen. Dit wordt doorgaans aangeduid met de Engelse term ‘oversight’ om het onderscheid te maken met het prudentiële toezicht op onder meer banken, verzekeraars en pensioenfondsen. Het systeem van de centrale banken dat alle binnen- en buitenlandse betalingen tussen banken in het eurogebied verwerkt, heet TARGET2. ‘In wat wij het ‘hoogwaardig betalingsverkeer’ noemen, waarbij grote bedragen tussen banken onderling worden afgewikkeld, wisselt dagelijks alleen al in het Nederlandse deel van TARGET2 niet minder dan 250 miljard euro van eigenaar. Binnen drie dagen is dat meer dan ons hele bruto nationaal pro-

‘Niet minder dan 250 miljard euro wisselt dagelijks van eigenaar’

duct.’ En in 2011 hebben we in Nederland met zijn allen 2,29 miljard keer gepind voor in totaal 83 miljard euro. Het zijn zaken die mensen niet direct zien, maar het is voor onze economie wel van groot belang dat dit soepel verloopt.’ Het is dan ook de taak van DNB om er op toe te zien dat we veilige, efficiënte en betrouwbare betaalproducten en betaalsystemen hebben.

Toch gaat er soms onverhoopt iets mis in het betalingsverkeer. Neem een pinstoring. ‘Als er sprake is van een lokale pinstoring is dat natuurlijk vervelend. Via sociale media verspreidt dit nieuws zich en soms lijkt het alsof het om een landelijke storing gaat. Het kan mensen ervan weerhouden boodschappen te gaan doen.’ DNB houdt toezicht maar het is de verantwoordelijkheid van andere partijen om ervoor te zorgen dat mensen kunnen pinnen. ‘Het is het streven van DNB er toe bij te dragen dat het aantal storingen tot een minimum wordt beperkt,’ zegt Frank Elderson.

Europese betaalmarkt

Een andere rol die DNB speelt in het betalingsverkeer is die van aanjager en katalysator, zegt Frank Elderson. ‘Zo ben ik voorzitter van het Maatschappelijk Overleg Betalingsverkeer (MOB), een al jaren goed functionerend ‘polderoverleg’ met daarin onder andere deelnemers als de Consumentenbond, MKB-Nederland, de Raad Nederlandse Detailhandel, de Nederlandse Vereniging van Banken, de Algemene Nederlandse Bond voor

Ouderen en de Federatie Slechtzienden- en Blindenbelang. In het MOB maken we afspraken over alle aspecten van het betalingsverkeer, van de toegankelijkheid van pinautomaten voor slechtzienden tot het tegengaan van fraude.’

Internationaal worden ook afspraken gemaakt om het betalingsverkeer goed te laten verlopen. Een belangrijk project dat momenteel loopt is SEPA (Single Euro Payments Area). ‘We hebben al de euro waarmee je van Finland tot Spanje kunt betalen, en een bankpasje met een speciale, veilige chip (EMV) waarmee je ook in het buitenland kunt pinnen.’ Dit is de reden dat je bij het pinnen nu ‘dipt’ in plaats van je pas door de machine haalt. ‘Nu willen we er nog voor zorgen dat het betalingsverkeer aan de ‘achterzijde’ geharmoniseerd wordt waardoor één interne Europese betaalmarkt ontstaat.’ Het meest zichtbare voor consumenten is dat zij een internationaal rekeningnummer krijgen: IBAN (International Bank Account Number). Het is een langer rekeningnummer, waarvan het bestaande rekeningnummer onderdeel uitmaakt. Het is de bedoeling dat per 1 februari 2014 alle betalingen SEPA-proof zijn. ‘Februari 2014 lijkt ver weg maar dit moment is er sneller dan je denkt,’ waarschuwt Elderson. Om mensen en bedrijven bewust te maken van deze verandering is DNB een campagne gestart en is de website www.overopiban.nl in het leven geroepen. En er is zelfs een OveropIBAN-app gelanceerd.

‘Ik houd er niet zo van om veel munten in mijn portemonnee te hebben’

Wie is Frank Elderson

Frank Elderson (Utrecht, 1970) studeerde in 1995 af als jurist waarna hij zijn carrière begon in de advocatuur. Hij kwam in 1999 in dienst van de Nederlandsche Bank waar hij verschillende managementfuncties bekleedde. In 2007 werd hij divisiedirecteur Juridische Zaken en in 2008 werd hij benoemd tot General Counsel. Frank Elderson werd in juli 2011 lid van de directie van DNB. Tot zijn takenpakket behoort het betalingsverkeer.

Zelf betaalt Frank Elderson het liefst met zijn pinpas. ‘Dat vind ik het prettigst. Ik maak er een beetje een sport van om te kijken hoe lang ik zonder papiergeld en munten in mijn portemonnee kan. Ik houd er niet zo van om veel munten in mijn portemonnee te hebben. Mijn record? Ik heb het wel eens een paar weken achter elkaar volgehouden om alleen de pinpas te gebruiken. Pinnen is een goede manier om te betalen. Het is efficiënt, goedkoop en veilig. Maar ik begrijp dat er ook mensen zijn die het juist prettig vinden om contant geld in hun portemonnee te hebben. We hebben bij DNB het motto: ‘less cash, not cashless’. Met de pin betalen is veiliger en maatschappelijk uiteindelijk goedkoper, maar iedereen heeft zijn persoonlijke voorkeur op betalingsgebied.’

Voor bedrijven geldt overigens dat er meer moet gebeuren dan alleen het aanpassen van het rekeningnummer, zegt Elderson. ‘Wij zien dat het bedrijfsleven wel weet van de naderende overstap op IBAN, maar men bereidt zich hierop nog onvoldoende voor. Veel bedrijven missen het gevoel van urgentie bij de overstap naar SEPA.’ Om het makkelijk te maken voor bedrijven kunnen zij op de website www.overopiban.nl de Impact-Check doen. Daaruit volgt hoe intensief ze aan de slag moeten om op tijd klaar te zijn met de migratie. Het is van groot belang dat alle partijen bij het nationaal migratieplan SEPA met voortvarendheid de afgesproken acties nakomen. ‘Leuker kunnen we het niet maken, wel makkelijker,’ zegt Elderson met een knipoog naar de Belastingdienst.

Nieuwe betaalmiddelen

Nog een belangrijke taak van DNB bij het betalingsverkeer is ertoe bij te dragen dat het maatschappelijk veilig is.

‘Cybercrime is relatief nieuw maar het is iets dat van blijvende aard is. Criminelen zoeken geld op en bij het online betalingsverkeer vinden ze dit. Cybercrime moet permanent bestreden worden. Mensen kunnen er zelf een rol in spelen door bijvoorbeeld een goede firewall te installeren. Maar DNB en haar partners werken er hard aan om het cybercriminelen zo moeilijk mogelijk te maken.’

Gevraagd naar hoe hij de toekomst van het betalingsverkeer voor zich ziet, zegt Elderson dat DNB van oudsher open staat voor vernieuwing. ‘Voor DNB geldt dat veiligheid, betrouwbaarheid en efficiency voorop staan. Mits nieuwe betaalmiddelen hieraan voldoen, staan we graag open voor innovaties als betalen met je telefoon. Ook zijn er allerlei manieren om via het internet betalingen te verrichten. Maar er ligt geen blauwdruk, innovaties op het betalingsgebied moeten vanuit de markt komen.’ •

Meer zonnepanelen

Zonnepanelen winnen aan populariteit. De prijzen dalen en dat maakt dat een investering in zonnestroom sneller is terugverdiend. In 2011 is er voor 40 megawatt aan panelen bijgekomen en steeg de productie van zonnestroom naar 90 miljoen kWh. Dit is wat 28.000

huishoudens in een jaar gebruiken. Maar het vormt slechts een fractie (0,1 procent) van het totale elektriciteitsgebruik van Nederland. In Duitsland, Spanje, Italië en Tsjechië levert zonnestroom een stuk meer op: drie procent van de totale energievoorziening. Deze landen kennen rui-

mere subsidieregelingen. In Nederland wordt de helft van de nieuwe panelen geplaatst met subsidie. In Nederland is zeven miljoen euro aan subsidie uitgekeerd in 2011; in Duitsland zeven miljard euro. •

Bron: CBS

Krimpgebied Nederland

Meerlandigheid is mijn identiteit

Nu pas beseft Adriaan van Dis het: niet het open Nederland van Huizinga heeft een Europeaan van hem gemaakt, maar het krimpende, bange Nederland.

door Adriaan van Dis

‘Verkiezingsuitslag overwinning voor Europa.’ Daar kwam het in de commentaren van de buitenlandse kranten over de recente Nederlandse verkiezingen zo ongeveer op neer. De anti-Europese flanken aan linker- en rechterzijde hadden verlies geleden of minder gewonnen dan voorspeld. Het gematigde midden zal in Brussel een andere stem dan voorheen laten horen. De Nederlandse kiezer zou afscheid hebben genomen van tien jaar eurosceptis en vreemdelingenangst. Mooi zo. Kan ik nu dan eindelijk officieel Europeaan worden? Is er een loket waar ik mijn Nederlanderschap kan inruilen? Niet omdat ik niet in mijn land wil wonen. Ik houd van de Nederlandse luchten en duinen. Ik schrijf in de Nederlandse taal. Maar ik wil bij een grotere wereld horen. En er vooral niet bang voor zijn. Ik wil me ontkooien. Bij gebrek aan wereldburgerschap kies ik voor Europa. Een eerste stap. De munt brandt al in mijn portemonnee. Nu wil ik ook een echt Europees paspoort, een Europese ziekteverzekering en Europese belastingen betalen. Nederland had lang de naam een gastvrij en open land te zijn. Het is een cliché waar we zelf ook graag in geloven. De grote historicus Johan Huizinga beschreef ons land als een huis dat openstaat voor de erkenning van de ‘waarde van het vreemde (Nederland’s Geestesmerk, 1934). Wij hebben al de vensters van

ons huis openstaan, en laten er de zeewind en de landwind vrij door blazen.’ Eeuwenoude handelscontacten, nabij en tot ver overzee, hebben ons met het vreemde vertrouwd gemaakt. Nederland bestaat bij de gratie van het vrije verkeer. Contact met het vreemde heeft ons geestesleven verrijkt én het belangrijkste: we hebben er veel geld aan verdiend. Nationalisme was tot voor kort nooit bon ton in ons land. Het getuigde van goede smaak om met lichte spot over ons ‘kikkerlandje’ te praten. Al klonk in die verkleining zeker ook trots door. Na een lange vrede konden we het zonder vaderlands gesnoef stellen. Polen die hun land in oorlogen zagen opgedeeld en die hun vrijheid en onafhankelijkheid danken aan een politiek verenigd Europa, denken daar beslist anders over. Maar wij Nederlanders konden eeuwen gaan en staan waar we wilden. Zelf stam ik uit een geslacht van boeren en koloniale – knechtschap hebben we nooit gekend. Wel knechten. Thuis heb ik met afstand naar Nederland leren kijken. Er zit een oorlog tussen. Mijn moeder is een boerendochter uit Brabant die op haar tweeëntwintigste (in 1932) met een Indonesische officier van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger trouwde. Het woord Indonesiër was toen nauwelijks in zwang; het land was nog niet onafhankelijk. Haar man werd

‘Ik geloof in vermenging en verkleuring’

achter zijn rug neerbuigend ‘inlander’ genoemd. Mijn moeder was over de kleurlijn getrouwd. En dat zou ze weten ook: de Hollanders in de kolonie keken haar met de nek aan. De lokale bevolking wantrouwde haar, want in hun ogen vertegenwoordigde mijn moeder het koloniaal gezag - een bezettende macht welteverstaan.

Japan viel de kolonie binnen en alle Europeanen werden in kampen geïnterneerd. Moeders echtgenoot richtte een verzetsgroep op en koos voor Koningin en Moederland. Gezwollen woorden die hoorden bij zijn status: een donkere zoon van de Banda-eilanden, uitverkoren om in Nederland een hoge militaire opleiding te volgen. De Japanners arresteerden hem en hij werd onthoofd.

Na drie en een half jaar internering in een Japans concentratiekamp op Sumatra keerde mijn moeder met drie mooie bruine dochters terug naar Nederland. Een kersverse weduwe, maar ook nog eens zwanger van een andere militair die haar iets te doeltreffend had getroost. (Ik zat in die buik.)

Mijn moeder heeft vijf jaar moeten vechten voor de erkenning van haar eerste man. Hij was een verzetsheld, maar het Nederland van na de Tweede Wereldoorlog kon zich niet voorstellen dat ‘een inlander’ de kant van Nederland had gekozen. De Indonesiërs hadden zich na de oorlog immers massaal tegen de Nederlandse kolonisator gekeerd en eenzijdig de onafhankelijkheid uitgeroepen. Nee, bruin was de kleur van verraad.

Die krenking én de ervaring in de tropen over de kleurlijn, deed mijn moeder anders naar Holland kijken. (Kolonialen spraken nooit over Nederland, maar Holland.) Er was maar één volk dat in de oorlog geleden had en dat waren de Hollanders. En ze hadden allemaal in het verzet gezeten (al meldden zich meer Nederlanders vrijwillig bij de SS dan in enig ander Europees land). Ook hadden ze allemaal Joden gered (al werden er met hulp van Nederlandse politieagenten en Nederlandse spoorwegen meer weggevoerd dan elders in West-Europa). Ja, die Hollanders! Wie wilden er nu bij de Hollanders horen. Wij niet! (Hollanders: *wooden shoes, wooden heads, wooden manners*. Een gevleugelde uitspraak bij ons thuis.)

Mijn halfzusters emigreerden al spoedig. Nederland was vreemd voor hen. Mijn vader, die achter mijn moeders buik aan mee naar Holland was gereisd, staarde jaren zenuwziek uit het raam verlangend naar zijn geboortestad Surabaya. Hij stierf als een gebroken man toen ik tien jaar oud was. En ik bleef achter met een moeder die tot haar honderdste op de Hollanders bleef vitten. Die Hollanders. Ik ben er een. Door en door. Maar niet van harte. En nou wil ik op mijn oude dag Europeaan worden.

Wanneer voelde ik me voor het eerst Europeaan? Niet op doorreis in Europa, daar was ik altijd Nederlander. In Afrika? Nee, daar was ik blank. In China? Daar hoorde ik bij de Westerlingen. Mijn Europees bewustzijn begon te groeien toen ik in 1984 als fellow van het Marshall Fund zes weken met een gezelschap

'*young upcoming European intellectuals*' door de Verenigde Staten mocht reizen. Twee Fransen, twee Duitsers, een Deense en ik. De Deense was een gerespecteerde televisie journaliste, bekend in eigen land, zwanger en bewust ongehuwd. De Amerikanen bij wie we logeerden – veelal gastvrije gezinnen in de provincie – raakten daar niet over uitgesproken: een zwangere publieke persoonlijkheid. Zonder echtgenoot! Accepteerden haar kijkers dat? Ja. In Amerika zou dat niet kunnen, verzekerde men ons. Op een werkontbijt met de Lyons in Arkansas werd er door de aanwezige dames zelfs schande van gesproken.

De Deense levenshouding kwam mij als volkomen normaal voor. De Duitsers dachten er niet anders over. Alleen de Fransen vonden het gewaagd, maar passabel. Het onbegrip van de Amerikanen deed de grenzen tussen Frankrijk, Duitsland en Denemarken wegvallen. In Arkansas voelde ik me voor het eerst Europeaan.

Terug in Nederland verwaterde dat bewustzijn weer. Ik zette het flink op een reizen en zocht voor mijn boeken een decor in Zuid-Afrika, Mozambique en New York. Ik werd weer wit en in meer of mindere mate, Nederlander. Tot ik in 2003 naar Parijs verhuisde – niet om negatieve redenen. Het was een oude droom, ik wilde altijd al in een echte wereldstad wonen en onzichtbaar zijn; voor mij een voorwaarde om te kunnen schrijven.

In Parijs werd ik meer Nederlander dan ik ooit was geweest. Bataaf zelfs. De Parijzenaars peperden me nagenoeg elke dag in

dat ik er niet bij hoorde. Het bureaucratische pad dat een buitenlander die zich in Parijs wil vestigen moet afleggen is hobbelig. Alleen al de papieren die ik moest invullen voor bank, huur, gas, licht, telefoon en belasting. (De Fransen noemen bureaucratie niet voor niets 'milles feuilles')

Europa met al zijn Brusselse wetten werkte nog niet in de praktijk. Banken berekenden heffingen waar ze volgens Brusselse regelgeving geen recht toe hadden. Mijn Nederlandse ziekteverzekering wantrouwde elke Franse nota.

Toen ik mijn best deed Parijzenaar te worden was Frankrijk druk bezig nog meer Frankrijk te worden. Twee jaar na mijn aankomst vond er een beslissend referendum over de Europese grondwet plaats (2005). Frankrijk stemde en masse tegen. Nederland ook. Dat schiep een band. Beide landen bleken meer met elkaar gemeen te hebben. Frankrijk kreeg steeds meer de mond vol over Franse waarden. Le Pen introduceerde het begrip *Français de souche* – de gewortelde Fransen. Frankrijk zou verkleuren, Brussel tastte de Franse autonomie aan. Politici oogstten de angst en riepen op tot een nationaal debat over de Franse identiteit. Na de verkiezing van Sarkozy tot president werden er op tientallen provincie- en gemeentehuizen debatten gevoerd over de vraag: 'Wat betekent het vandaag om Frans te zijn?' De Fransen bleken zich bedreigd te voelen. Migratie en mondialisering waren de grote boosdoeners, maar ook Google, Hollywood en McDonalds. (Frankrijk herbergt de meest *Macdo-*

‘Ik snak naar frisse lucht’

vestigingen van heel Europa.) Sarkozy had goed geluisterd en meldde de Franse keuken bij de Unesco aan als bedreigd erfgoed. In Nederland pakte men het simpeler aan: elk probleem werd geïslamiseerd. Misdaad, achterstandsbuurten, slecht onderwijs - allemaal de schuld van de islam. Links had te lang te veel goedgepraat. De multiculturele samenleving was een farce. Ook de Nederlanders moesten beter weten wie ze waren. Academici ontwikkelden literaire en historische canons. Boeken en feiten die je als Nederlander behoorde te kennen. Steden deden het ook. En de Bijbel werd vertaald in het Twents. Nood leert bidden. Ik zag het allemaal aan - op afstand, vanuit mijn mansarde vijfhoek onder het zink van Parijs. Mijn nieuwe stad weerde de hoofddoeken uit openbare gebouwen. De boerka werd verboden en ik zag op vrijdagmiddagen honderden moslimmannen bidden op de rue de la Poissonnière omdat de bouw van moskeeën bureaucratisch werd getraïneerd. En toen kwam de financiële crisis. Banken wankelden. Niet alle landen bleken zich aan de Europese financiële regels te houden. De Portugezen, Italianen, Grieken en Spanjaarden. De PIGS. De Knoflooklanden. (Geen toevallige afkortingen en typering.) Brussel eist garanties van de noordelijke landen. Nederland mort. De populisten verruilden van boeman: Brussel was nu de schuldige. Geen cent meer naar de knoflookvreters! De gulden terug! De grenzen dicht! (En de islam kon naar het reservebankje.)

En nu zou ons land dus met één verkiezingsuitslag van zijn ruim tien jaar durende aanval van vreemdelingenangst genezen zijn? Was het maar waar. Volgens recente onderzoeken is vijftientig procent van de Nederlanders voor het terugtrekken uit de Europese Unie. (Goed voor een partij met minstens zevenendertig Kamerzetels.) Geen wonder dat zowel rechts als links die stemmen met eurosceptis probeerde te paaien. Ook al weet elke politicus dat Europa zijn positie in de wereld verliest zonder verregaande integratie, geen politicus durfde tijdens de campagne met hartstocht voor een sterker Brussel te pleiten. En wie Europa in negatieve oneliners tot verkiezingsthema maakte leed verlies. Europa interesseert de Nederlanders geen snars. Het nationaal gesprek gaat over onderwerpen dicht bij huis: zorg, woningmarkt, onderwijs. En dan niet over de inhoud maar over geld. Het op een na welvarendste land van de EU buigt zich over de kleine kas. Niet het geld krimpt, maar onze solidariteit met mensen die het slechter hebben - thuis en in de arme delen van Europa. Laten we als land weer grootser worden en afscheid nemen van de natiestaat, ofte wel van wie Neerlands bloed door d'adren vloeit, Piet Hein zijn naam is klein. De natiestaat die tegenwoordig zo vol weemoed en romantiek wordt bezongen. De historicus H.W. von der Dunk schreef erover in *NRC Handelsblad* van 5-7-2012. Volgens hem is de natiestaat ook maar een constructie, dikwijls van boven af opgelegd, vaak

Schrijver, journalist en presentator Adriaan van Dis (1946) schreef dit essay op verzoek van DNB Magazine.

na bloedige strijd en ten koste van regionale identiteiten en streektalen als Fries, Bretons, Catalaans en Baskisch. (Binnen een verenigd Europa blijkt de belangstelling voor lokale talen trouwens weer op te bloeien.) ‘Nationaal gevoel is zowel intens als aangeleerd.’

Is het verheerlijken van de natiestaat niet een stuip trekking, een laatste verzet tegen de gevolgen van migratie en mondialisering? Nationale gevoelens gaan heus niet verloren, daar zijn stadions voor gebouwd en ook de wereld van het internet biedt ruimte. Hetzelfde internet dat onze grenzen heeft vervaagd.

Ook cultuur overschrijdt graag grenzen. Literatuur kan groter zijn dan één taal. Ibsen speelt voor een groter publiek dan Noorwegen. Beethoven is van ons allemaal. Europeanen hebben een gemeenschappelijke culturele erfenis. Meerlandigheid is mijn identiteit. Ik geloof in vermenging en verkleuring. En wie er niet in gelooft, moet beter om zich heen kijken. Het multiculturele Europa is allang al een feit, of we het leuk vinden of niet. Ook de migranten die nu nog met een gestold land in hun hoofd rondlopen en hun televisieschotels naar antieke geloven richten, zullen na drie, vier generaties Europeanen worden. Migrant weten wat discriminatie is. Hun schuilplek moet groter zijn dan één land. Één land is te kwetsbaar, één grillige machthebber kan een heel volk doen buigen. Zie hoe half Nederland boog. Buigt. Alleen een meerlandig Europa kan bescherming bieden. Natuurlijk doet die transformatie pijn.

En het zal veel kosten. Maar er zit niks anders op. Vaarwel Nederland. Auf Wiedersehen Deutschland. Au revoir France. Hallo Europa.

Pas nu besef ik het: niet het open Nederland van Huizinga heeft een Europeaan van mij gemaakt, maar het krimpde, bange Nederland. Nieuwe economische machten dienen zich aan, de wereld is op drift en gloeit in onze computers... we weten het en toch we doen liever de vensters toe.

Ik snak naar frisse lucht. Europa is voor mij een noodzaak geworden. Wanneer kan ik mijn paspoort ophalen?

Postscriptum

Wat is Europa? Vroeger, voor 1989, had je een vrij West-Europa en een onvrij Oost-Europa, maar die overzichtelijke tweedeling is gelijk met de Muur omgevallen. Oost en West hebben elkaar hervonden, maar vormen we nu een Verenigde Staten van Europa? Hebben we bij nader inzien genoeg gemeen? En hoe groot moet het nieuwe Europa worden? Nog groter dan de 27 van nu? (En over twee jaar 28.) Hoort Turkije erbij? Het bufferland is kennelijk goed genoeg voor de Raad van Europa en de NAVO, maar hoort het ook bij het Verlichte Westen? Complexe vragen. Hoe groter hoe sterker, dunkt mij. Mijn Europa is een federatie van eigenzinnige landen, waar culturele tradities kunnen gedijen, met daarboven een direct verkozen parlement en regering. Eenheid is niet hetzelfde als uniformiteit. •

Krimp vereist een revolutie in onze manier van denken

Bevolkingskrimp is iets waar bestuurders liever niet hardop over praten. De eerste reactie is dan ook een vlucht naar voren. Toch staat demografische krimp niet per se gelijk aan economische krimp.

door Simon de Wilde

Een plattelandsdorp waar achtereenvolgens de bibliotheek, het zwembad, de buurtsuper en de lagere school hun deuren één voor één sluiten. Leegstaande bedrijfsgebouwen, verlaten boerderijen en dichtgetimmerde woonhuizen vormen er het staatsbeeld. Het is de schrik maar tegelijkertijd de realiteit waar een aantal regio's in Nederland mee te maken heeft: bevolkingskrimp. Vergrijzing, ontgroening en het wegtrekken van jonge hoogopgeleide mensen naar de Randstad en andere agglomeraties zorgen voor een leegloop van hele regio's. Noordoost-Groningen, Zeeuws-Vlaanderen en Parkstad Limburg zijn voorbeelden waar dit scenario zich ontvouwt.

Bevolkingskrimp heeft uiteraard zijn weerslag op de beschikbaarheid en financierbaarheid van publieke voorzieningen. Maar wat zijn nu eigenlijk de gevolgen van bevolkingskrimp voor de lokale economie? Gaat bevolkingskrimp onvermijdelijk hand in hand met economische krimp of zijn er ook kansen? Is er iets tegen de krimp te doen of is het dweilen met de kraan open?

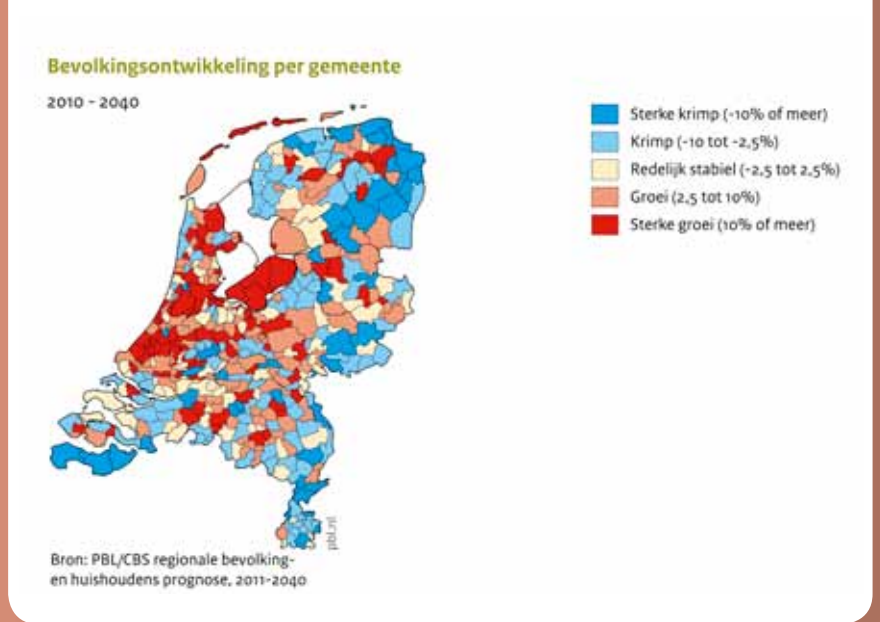
Voorzieningen

Henri de Groot is bijzonder hoogleraar Regionaal Economische Dynamiek aan de Vrije Universiteit Amsterdam

en tevens verbonden aan onderzoeks- en adviesbureau Ecorys. Hij onderscheidt bij bevolkingskrimp twee zaken: een algehele trend van vergrijzing met daarbovenop ruimtelijk gedifferentieerde bevolkingsdynamiek die enerzijds leidt tot krimp maar juist ook tot groei in bepaalde stedelijke agglomeraties. In zijn onderzoek gaat hij vooral in op het tweede aspect wat neerkomt op een leegloop van bepaalde regio's. 'In de ene regio verlies je iets terwijl je in de andere regio iets wint,' legt hij uit. Een voorbeeld is Groningen-stad waar veel jonge mensen uit de regio naartoe trekken om te studeren. Als ze klaar zijn is dit de springplank naar de Randstad. De bevolking van de stad Groningen blijft vanwege de aanwezigheid van de universiteit en andere stedelijke voorzieningen op peil, terwijl het omliggende gebied leegloopt. Een stad als Delfzijl op slechts dertig kilometer van Groningen-stad krimpt al jaren en om daar de boel leefbaar te houden wordt de sloopkogel ingezet.

In zijn oratie *Pieken in de Polder?! gaat De Groot in op de vraag waarom de ene stad economisch groeit en bloeit en de ander juist niet. Economen gebruiken daarvoor de theorie van de agglomeratie. Simpel gezegd geldt hierbij de veronderstelling dat in steden de productie beter gedijt dan op het platteland. Technologische ontwikkeling speelt hierbij ook een belangrijke*

rol. De Nederlandse economie transformeerde in de vorige eeuw van een industriële economie naar een diensten- en kennis-economie. De opkomst van de ICT-sector speelde daarbij een belangrijke rol. Tegelijkertijd leidt mechanisering tot een hogere arbeidsproductiviteit op het platteland waardoor er minder handen nodig zijn.

Hoogopgeleiden verlaten het platteland omdat zij in de Randstad meer kunnen verdienen. Het loon voor eenzelfde baan ligt in Amsterdam 25 procent hoger dan in de perifere regio's. Daarnaast zijn er voorzieningen, met name op cultureel vlak, die maken dat de stad juist bij deze groep in trek is. Dit verklaart ook waarom de grondprijs per vierkante meter in steden zoveel hoger ligt dan op het platteland. Uit de studie *Stad en Land* van De Groot e.a. blijkt dat de grondprijs in Amsterdam 200 maal zo hoog is als in Noordoost-Groningen. Dat men in de Randstad veel meer kwijt is aan woonkosten en in de file moet staan wordt op de koop toe genomen. Keerzijde van de clustering in steden is de krimp op het platteland. De bevolkingskrimp in de regio's Parkstad Limburg, Noordoost-Groningen en Zeeuws-Vlaanderen is een voorproefje voor wat ons land op lange termijn te wachten staat. Uit onderzoeksgegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) blijkt dat de bevolking in Nederland tot aan 2040 groeit. Toch zal een derde van de Nederlandse gemeenten in de tussentijd al te maken krijgen met een bevolkingskrimp van meer dan 2,5 procent, terwijl andere regio's kunnen rekenen op een aanwas van het aantal inwoners. Na 2040 zal de totale Nederlandse bevolkingspopulatie afnemen, maar dit zal sterk per regio verschil-

len. Daarbij komt ook nog de vergrijzing en ontgroening die in de komende jaren hard toe zullen slaan.

Mindset

Veel gemeenten en regio's schrikken als zij voor het eerst horen dat zij met krimp te maken krijgen, zegt Nol Reverda, lector demografische krimp aan de Hogeschool Zuyd in Limburg. Haastig zoeken bestuurders naar een oplossing om het tij te keren. Maar krimp is volgens Reverda iets structureels en als krimpgemeente moet je keuzes maken om bepaalde voorzieningen overeind te houden. Hij schreef samen met Gert-Jan Hospers het boek *Krimp, het nieuwe denken: bevolkingsdaling in theorie en praktijk*. 'Krimp vereist in tegenstelling tot groei een heel andere manier van denken,' zegt Reverda. Hij spreekt van een nieuwe 'mindset' bij zowel bestuurders, ondernemers en burgers omdat we in Nederland altijd op groei gericht zijn geweest. Op dit moment proberen gemeenten krimp op verschillende manieren te bestrijden. Maar de gewenste 'mindset' of de revolutie in het denken dringt nog maar nauwelijks door. 'Het woord krimp heeft een negatieve connotatie en wordt daarom door bestuurders liever niet in de mond genomen,' zegt Femke Verwest, onderzoeker bij het PBL. Zij promoveerde eerder aan de Radboud Universiteit Nijmegen op het thema krimp met het proefschrift 'Local government strategies and demographic decline. A study of policy change in the Netherlands.' Zij stelt dat dit negatieve beeld mede wordt gevoed door de angst dat demografische krimp tot economische krimp leidt. Dit weerhoudt bestuurders ervan om krimp te 'begeleiden'. 'Er is sprake van een communicatieparadox,' zegt Verwest.

Zowel Reverda, De Groot als Verwest zien weinig heil in citymarketingcampagnes die het tij van de bevolkingskrimp moeten keren. Zuid-Limburg adverteert op de televisie met de slogan *Bright site of life*. En daarmee staat de voormalige mijnsteek niet alleen, ook Delfzijl en Zeeuws-Vlaanderen hebben soortgelijke campagnes. Maar deze manier om de krimp aan te pakken is weinig succesvol want elke krimpgemeente vist immers in dezelfde vijver, die op den duur in zijn totaliteit leeg raakt. In het rondpompen van subsidiegeld tussen regio's ziet De Groot ook geen heil: 'De overheid heeft de neiging niet kunnen onderdrukken om alles eerlijk te willen verdelen, ook door middel van een regionaal herverdelingsbeleid.' Op deze manier snijd je jezelf in de vingers omdat je suboptimaal gebruikt maakt van agglomeratievoordelen die steden kunnen bieden. Steden moeten letterlijk en figuurlijk de ruimte krijgen. Voor krimpregio's daarentegen is het beter om schaarste te creëren door te slopen en zo de voorzieningen op peil te kunnen houden. Subsidie en het tegen de stroom in proberen voorzieningen in stand te houden is inefficiënt.

Parkstad Limburg is een voorbeeld van een regio die al krimpt en waar de krimp de komende jaren doorzet. Het gebied was economisch afhankelijk van de mijnbouw die er floreerde. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw sloot de overheid de mijnen. 'De overheid zorgde weliswaar voor nieuwe bedrijvigheid zoals de komst van het CBS in Heerlen, de universiteit van Maastricht, pensioenfonds ABP en de auto-industrie, maar de meeste mijnwerkers konden hier niet terecht,' zegt Reverda. Daarmee is dit een klassiek voorbeeld van een monocultuur die afsterft waarna jonge mensen vertrekken om elders op zoek te gaan naar werkgelegenheid. In sommige gevallen lukt het een stad of regio om zich economisch opnieuw uit te vinden als een monocultuur verdwijnt. Reverda noemt Leipzig en Bilbao als voorbeelden van steden die aan een wederopstanding begonnen.

Wederopstanding Amsterdam

Het Amerikaanse technologietijdschrift *Wired* heeft Amsterdam in het septembernummer aangewezen als een van de tien meest 'creatieve broedplaatsen' in Europa. Een plek waar jonge bedrijven als paddenstoelen uit de grond schieten en waarvan sommigen volgens het tijdschrift heel groot gaan worden. Amsterdam bruist van de economische activiteit en heeft een aanzuigende werking op jonge hoogopgeleide mensen. De stad groeit en de verwachting is dat er in 2025 zeker 900.000 mensen wonen tegenover bijna 800.000 nu.

Nog niet zo lang geleden was het tegenovergestelde het geval want vanaf 1965 had Amsterdam te maken met wat wetenschappers de 'overloop' noemen. Bewoners keerden de stad massaal de rug toe vanwege het verpauperde woningbestand. Ze vestigden zich eerst in nabij gelegen, kleinere gemeenten zoals Amstelveen, Zaandam, Purmerend en Diemen. Later trokken bewoners naar plaatsen als Almere, Lelystad en Alkmaar. Krakkers zagen hun kans schoon en namen hun intrek in de verkrotte panden die veelal onbewoonbaar waren verklaard. Pas aan het einde van de twintigste eeuw, na uitvoerige sloop- en renovatiewerkzaamheden, vestigden zich meer mensen in Amsterdam dan dat er vertrokken. Woonden er in 1965 ongeveer 875.000 mensen, op het dieptepunt in 1985 was dit aantal gedaald tot 675.000 inwoners. In twintig jaar tijd vertrokken 200.000 Amsterdammers, wat neerkomt op ongeveer 23 procent van het totaal. Met de inwoners verdween ook de productie uit de stad. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw bleek de economische groei dan ook substantieel lager dan in de rest van Nederland. In Amsterdam bedroeg de groei in die twee decennia 0,8 procent tegenover 2,5 procent in de rest van het land. In de jaren tachtig maakte Amsterdam de overstap van een industriestad naar een economie die gedomineerd werd door de dienstensector. De werkloosheid was in die tijd hoog, maar met de groei van de stad kwam ook de economische productie weer op gang. In het eerste decennium van de 21ste eeuw bedroeg de economische groei in Nederland gemiddeld 1,5 procent terwijl die in Amsterdam op 2,5 procent lag. De stad die in de jaren zeventig ten dode opgeschreven leek, is nu de creatieve hot spot van Nederland én Europa.

Consequenties lokale economie

Er bestaat onder onderzoekers en economen consensus dat demografische krimp wel degelijk gevolgen heeft voor de regionale economie van een krimpregio. Maar deze relatie is 'com-

‘Bij krimp is de burger aan zet’

plex, wederkerig en soms zelfs indirect’. Hoe ziet het er in de praktijk uit? Zijn de dorpen, steden en regio’s waar bevolkingskrimp en vergrijzing toeslaan nu ten dode opgeschreven?

Een andere manier om op bevolkingskrimp te reageren en om deze aan te pakken is volgens Verwest dat gemeenten dit proces moeten ‘begeleiden’. Daarmee bedoelt ze een strategie die is gericht op het accepteren van krimp en er vervolgens naar handelen. Dus in plaats van de krimp te willen keren door juist meer huizen te bouwen om zo nieuwe bewoners aan te trekken, moet er worden gesloopt zodat vraag en aanbod op elkaar aansluiten. Zowel Verwest als Reverda wijzen op Parkstad Limburg als voorbeeld. Daar werken acht gemeenten, met in totaal 250.000 inwoners, samen. Reverda wijst op een actuele kwestie. ‘Heerlen en Kerkrade hebben beiden een noodlijdende hockeyvereniging en willen daarom graag fuseren. De meest logische plek voor de gefuseerde sportclub is Landgraaf, dat tussen Heerlen en Kerkrade in ligt. Maar Landgraaf wil vooralsnog niet omdat zij voor de kosten opdraaien omdat de club binnen hun gemeentegrenzen komt te liggen,’ legt Reverda uit.

Aan de andere kant van het land, in Noordoost-Groningen ligt Delfzijl. Volgens het CBS is Delfzijl de plaats in Nederland waar de ontvolking het hardst toeslaat. In 1983 woonden er in de gemeente 35.000 mensen terwijl er dat nu nog maar 26.600 zijn. De leegloop zal de komende jaren onverminderd doorzetten. In Delfzijl heeft het gemeentebestuur de krimp inmiddels geaccepteerd. Er wordt dan ook ingezet om het leefklimaat zo aantrekkelijk mogelijk te houden voor inwoners die niet wegtrekken. Dat de demografische krimp gevolgen heeft voor de lokale arbeidsmarkt en de afzetmarkt is evident. Naast het slopen van woonhuizen om de vraag en het aanbod met elkaar in evenwicht te brengen, wordt in Delfzijl ook winkelruimte gesloopt. Simpelweg omdat er minder vraag is naar diensten en producten. Bedrijven zullen het lastig krijgen om geschikt personeel te vinden en het gevaar bestaat dat bedrijven wegtrek-

ken uit de krimpgebieden. Een hogere arbeidsparticipatie onder vrouwen en ouderen, en het stimuleren van innovaties kunnen volgens Verwest een oplossing bieden. Zodat er met minder mensen meer geproduceerd kan worden. Reverda verwacht in dit opzicht veel van innovaties. Als voorbeeld noemt hij de uitvinding van de steunkousstok. Daarmee wordt het personeel dat in de thuiszorg werkt ontlast omdat zij niet tweemaal daags bij een cliënt langs hoeven voor het arbeidsintensieve aan- en uittrekken van de steunkousen.

Makkelijk wordt het niet voor de krimp gemeenten, maar de krimp is onvermijdbaar. Het blijkt lastig om de mantra groei, die decennialang is gehanteerd, overboord te zetten. Maar als de nieuwe manier van denken eenmaal is omarmd dan kan de krimp worden begeleid. Slopen is noodzakelijk om vraag en aanbod van woningen en winkels in balans te houden. Dit is echter duur en kost al snel meer dan 10.000 euro per woning. Krimpt een gemeente sterk dan kunnen sloopkosten oplopen tot in de tientallen miljoenen. Omdat er in de meeste gevallen niets voor het gesloopte in de plaats komt, wordt er van de kosten niets terugverdiend omdat de grond onverkocht blijft. De vraag is hoe gemeenten deze desinvestering kunnen bekostigen? De Groot wijst in dit verband op de mogelijkheid van verevening van gemeenten waar de mensen naartoe trekken. De overheid kan in dit geval wel degelijk een rol spelen en doet dit deels ook al via sleutels in het gemeentefonds. Reverda meent dat gemeenten in krimp regio’s meer moeten samenwerken om zo op de krimp te kunnen anticiperen. Tegelijkertijd stelt hij dat de bal komt te liggen bij bewoners en het maatschappelijk middenveld. ‘Het probleem van de politici op lokaal terrein is dat ze gebonden zijn aan een cyclus van vier jaar. Om de kwaliteit van de leefbaarheid te handhaven moet je veel meer naar de lange termijn kijken.’ Inwoners van een krimpdorp weten beter waar vraag naar is dan lokale politici. Bij krimp is de burger aan zet. •

Ideale bankbiljetten

In de rubriek voor lezersvragen dit keer de vraag: wat is het ideale bankbiljet?

door Marijke Hoogendoorn

'Ideaal is dat je in één oogopslag de waarde van het biljet ziet, het schoon is en eenvoudig te controleren op echtheid. Verder moet het er leuk uitzien en gemakkelijk in de portemonnee passen. Dat zijn de wensen van het publiek, zo blijkt uit onderzoek van DNB.

Wat vinden we van de waardenherkenning van de eurobiljetten? Het publiek is niet ontevreden over de kleuren van de biljetten, maar voor kleurenblinden kunnen het tientje en vijftigje een meer geprononceerde kleur krijgen. De plaatjes van de verschillende biljetten lijken zo veel op mekaar dat niemand direct de link legt met de waarde van het biljet, zoals je vroeger bij het zien van de Vuurtoren onmiddellijk dacht: 250 gulden. Dit kan beter door meer verschil-

lende beelden te gebruiken. Voor slechtzienenden zou het een enorme verbetering zijn als niet alleen de – zelden gebruikte – briefjes van 200 en 500 een gedrukte codering hebben voor de waardenherkenning, maar ook alle andere biljetten.

Daarbij vinden we het vijfje te klein en het vijftigje te groot voor onze portemonnee. Praktischer zou het zijn als alle biljetten even hoog zijn als het twintigje. Voor het herkennen van de echtheidskenmerken – toch al een lastige zaak – ziet het publiek graag dat alle biljetten hooguit drie dezelfde kenmerken op de voorkant hebben. Tot slot: de eurobiljetten worden als emotioneel vlak ervaren. Er ontbreekt elk teken van leven, er is geen mens, vogel of bloemetje te zien. Ronduit lelijk vinden we

de vijfjes en tientjes. 'Kom met een duidelijke boodschap en maak daar wat moois van', is de hartenkreet van het publiek.

Veel centrale banken vinden de echtheidskenmerken of de boodschap het belangrijkste, wat nog weleens ten koste gaat van het gebruiksgemak. Ook wordt uit kostenoverwegingen steeds vaker gekozen voor levensduur. DNB vindt dat de gebruiksvriendelijkheid voorop moet staan bij het ontwerp van een bankbiljet. We krijgen betere biljetten als ontwerpers meer rekening houden met de wensen van het publiek. •

Ook een keer met uw vraag in DNB Magazine? Mail uw vraag naar: magazine@dnb.nl.

Onzekerheden tarten en knagen aan ons vertrouwen

We zitten in een dip en lijken daar maar niet uit te komen. De schulden crisis, de malaise met de pensioenfondsen, dat alles doet ons de hand op de knip houden.

door Marijke Hoogendoorn

Eens, nog niet zo heel lang geleden, blaakten wij – doorsnee Nederlanders – van vertrouwen. We kochten een huis in de volle overtuiging dat later weer met winst te verkopen. We rekenden op een goed pensioen en droomden op regenachtige dagen van een toekomstig leven als pensionado waarin we alles zouden doen waarvoor we al die jaren te druk waren: lezen, reizen, golfen. We kochten alles wat ons hartje begeerde en als we dan nog wat geld over hadden, parkeerden we dat zorgeloos bij een bank of kochten wat aandelen om ook een graantje mee te pikken van de hausse op de beurs. De kredietcrisis gooide roet in het eten. De onheilstijdingen van het financieel economische front zijn hard aangekomen. Onze dromen zijn ruw verstoord, onze zekerheden zijn aan het wankelen gebracht.

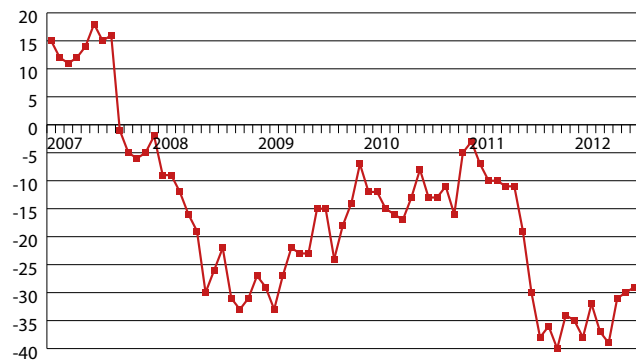
Hand op de knip

Tot de kredietcrisis schommelde het consumentenvertrouwen rond de +20: dat cijfer is het verschil tussen het percentage optimisten en het percentage sombermannen. Na de val van de zakenbank Lehman Brothers medio september 2008 leek even ons hele financiële stelsel ineem te storten. De beurs ging onderuit, banken wankelden, en ga zo maar door. In één jaar tijd schoot ons consumentenvertrouwen van een flinke plus naar een dikke min: -30. In 2010 leken we de ergste schok te boven te zijn gekomen en kregen we er weer wat vertrouwen in. Maar vanaf begin 2011 was het weer bal. December 2011 bereikte ons vertrouwen het absolute dieptepunt: -40. Het laatste jaar is het niet veel beter geworden. En dat baart zorgen.

Invloedrijke economen als Keynes hebben gewezen op de sleutelrol van het consumentenvertrouwen bij de beoordeling van aanstaande economische ontwikkelingen. Het belang van de index voor consumentenvertrouwen ligt volgens de bedenker, de Amerikaanse gedragseconoom George Katona, in het tijdig

Consumentenvertrouwen in Nederland

onderkennen van plotselinge veranderingen in de koopbereidheid. Meer vertrouwen doet de consument de portemonnee trekken; minder vertrouwen doet hem de hand op de knip houden. Puur sec wordt de bestedingsruimte van de consument bepaald door zijn inkomen, vermogen en inkomenspectieven. Maar of die consument daadwerkelijk bereid is om dat geld uit te geven, is weer een ander verhaal. Dat hangt ook af van tal van andere factoren, zoals de persoonlijke omstandigheden en het politieke klimaat.

Schuldencrisis

Waarom zijn wij zo sip? Eerder onderzoek van de economen Kirsten Spahr van der Hoek en Ad Stokman (DNB) wees uit dat het consumentenvertrouwen sterk samenhangt met factoren als de werkloosheid, de gevoelsinflatie, de huizenprijzen, de aandelenkoersen en de renteontwikkeling. Op die terreinen hebben wij de laatste jaren heel wat te verstouwen gekregen: we beleven een economische neergang, de werkloosheid loopt op en voor het eerst sinds de jaren tachtig dalen de huizenprijzen. Dat doet ons vertrouwen slinken. Maar dat alles volstaat niet om de huidige welhaast peilloze diepte van onze dip te verklaren. Er is meer aan de hand.

Er zijn nieuwe ontwikkelingen die ons vertrouwen verder doen wankelen. De DNB-onderzoekers Paul Neisingh en Ad Stokman wijzen op drie factoren. Allereerst zijn dat de ontwikkelingen rond de pensioenfondsen. Een goed pensioen was tot zeg vijf jaar terug een rotsvast zekerheid voor iedere Nederlander. Met de economische neergang, de lage rentes en de malaise op de beurzen, is ons pensioen een zorgenkindje geworden. De sterk gedaalde dekkingsgraad doet ons twijfelen of de fondsen nog wel aan hun verplichtingen kunnen voldoen. Op korte termijn dreigen verdere premieverhogingen en het meest ondenkbare – het afstempelen – is opeens heel erg denkbaar, soms zelfs al werkelijkheid, geworden. Uit een DNB-enquête van maart 2012 kwam naar voren dat 27 procent van

de ondervraagden weinig vertrouwen heeft in de pensioenfondsen; in 2010 was dat 12 procent en in 2008 slechts 5 procent. Ook de Europese schulden crisis tart ons vertrouwen. Sinds mei 2010 regent het onheilstijdingen over Griekenland, Spanje en andere perifere eurolanden. Eurotop volgt op Eurotop, plan op plan, crisisinterventie op noodmaatregel. En na elke ronde blijkt er nog steun nodig te zijn. Krijgen we dat geld ooit terug?, vraagt de consument zich af. De vrees is dat de belastingbetalers de rekening gepresenteerd krijgen. En de economische gevolgen van het eventueel uiteenvallen van de Economische en Monetaire Unie (EMU) zijn helemaal niet meer te overzien. Derde factor is het politieke klimaat. De val van het kabinet, moeizame onderhandelingen over bezuinigingen en hervormingen, dit alles leidt tot onzekerheid over de bestuurbaarheid van het land en over de vraag wat er gaat gebeuren met belangrijke zaken als de hypotheekrenteaftrek en de toekomstige pensioenleeftijd. En al die onzekerheden knagen verder aan ons vertrouwen.

Muziek

De eurocrisis, de pensioenfondsen, de politieke instabiliteit, het zijn allemaal zaken van de lange adem. Zaken die niet één-twee-drie ten goede zullen keren... De crisis is niet snel opgelost, de rente zal voorlopig laag blijven, en dat maakt het er niet beter op voor de pensioenfondsen. De kans is groot dat zeer vele pensioendeelnemers voor het eerst sinds heugenis gekort gaan worden. Bij de parlementsverkiezingen lijkt de kiezer de niet zo Europees gezinde partijen links te hebben laten liggen. Dat kan hoop bieden voor de noodzakelijke hervormingen en bezuinigingen in Nederland. Maar het is ook aan andere nationale overheden om geloofwaardige hervormingen in Europa uit te denken en daadwerkelijk uit te voeren. Lukt dat, dan zal de Europese schulden crisis ons straks een zorg minder zijn. Dat klinkt ons nu als muziek in de oren – maar is helaas nog toekomstmuziek. •

Hersenwaaien

Cees Ullersma is afdelingshoofd Toezicht bij de Nederlandsche Bank

Terwijl ik dit schrijf, zit ik in de haven van het Spaanse Vigo uit te rusten van de eerste dag van een internationale zeilwedstrijd. Het perifeer aan de Atlantische kust gelegen Vigo was in de Romeinse tijd een knooppunt van handel dankzij natuurlijke havens. Tot enkele jaren geleden was de stad bruisend, maar nu geldt dat alleen nog voor het nachtleven. De bedrijvigheid is ingezakt door een combinatie van economische crisis en braindrain.

Het verschijnsel braindrain heeft veel steden een impuls voor creatieve en innovatieve ontwikkeling gegeven. Veel mensen denken daarom dat het voldoende is een paar knappe koppen bij elkaar te zetten en het regent verrassende en bruikbare ideeën. Leve de brainstorm!

Ik geloof er niks van. Natuurlijk weten twee meer dan één. Maar de opbrengst van een uurtje hersenwaaien met zeven dure professionals valt meestal tegen. Te vaak verzandt het in oeverloos geklets

of groupthink. Vanmorgen toonde een concurrerende boot vol Italianen overtuigend aan dat een start met zestien zeilboten bij harde wind niet optimaal verloopt als je met z'n allen op luide toon gaat discussiëren over de beste aanpak. Bij veel onderwerpen is het nuttig ze eerst in rust kort te bespreken en duidelijke verantwoordelijkheden te bepalen – zoals in een zeilboot – of te vertrouwen op een individu die zelfstandig een idee uitwerkt. Ik ken althans geen briljante, en zelfs geen goede, roman die is geschreven door een groep auteurs.

In onze boot hadden we vandaag een korte tactische bespreking vooraf, een heldere taakverdeling en een goede teamgeest. De eerlijkheid gebiedt toe te geven dat de boot van de Italiaanse concurrentie met twee bootlengtes verschil eerder over de finish ging. Misschien kunnen de Italianen gewoon beter zeilen dan wij. Of, wie weet, tonen wij morgen alsnog het succes van onze methode aan. •

Les bleus betalen zich bijkans blauw

Plastic is populair maar betalen doet de Fransman nog altijd graag met de vertrouwde papieren cheque. Deel drie in een serie over wereldwijd betaalgedrag.

door Marijke Hoogendoorn

De hypermarché symboliseert het Franse shoppen anno 2012, waar de consument alles kan krijgen wat hij maar wensen kan: van dagverse vis tot de nieuwste iPad. Maar als je met je boodschappenkarretje bij de kassa aankomt, lijkt je opeens terug te keren naar de vorige eeuw. Want menig Fransman rekent af met een papieren cheque, een betaalmiddel dat in Nederland inmiddels behoort tot de verhalen uit de oude doos. Frankrijk, het vijfde rijkste land ter wereld, maakt nog veelvuldig gebruik van de papieren cheque, evenals trouwens – minstens zo verbazingwekkend – het rijkste land: de VS.

Nieuwe auto

De gemiddelde Fransman schrijft 51 papieren cheques per jaar uit. Twintig procent van de niet-contante betalingen gebeurt met dit betaalmiddel. Al met al gaan er drie miljard per jaar door heen. Traditie speelt daarbij een rol: de papieren

cheque is een vertrouwd betaalmiddel en het houdt de uitgaven overzichtelijk. Bovendien is het soms zelfs nog verplicht om daarmee te betalen, bijvoorbeeld voor de rekeningen van de schoolkantine, de klusjesman aan huis en de dokter. Het zijn dan ook niet alleen bejaarden die de cheque gebruiken, maar ook de dertigplussers met schoolgaande kinderen. Ook grotere aankopen doen de Fransen met cheques: zo schrijft twee van de drie een papieren cheque uit voor de aanschaf van een nieuwe auto. De Franse banken willen graag zo snel mogelijk een einde maken aan het gebruik van de papieren cheque. Logisch, want de verwerking van die handmatig ingevulde cheques kost ze handenvol geld terwijl het niets oplevert. Het gebruik van de papieren cheques is namelijk gratis. Dat verklaart, nog meer wellicht dan de traditie, de niet aflatende populariteit van dit betaalmiddel. Temeer daar de Fransen zich

bijkans blauw moeten betalen aan andere vormen van betalen, en daarbij al gauw verzeild raken in een woud van ondoorzichtige tarieven en additionele kosten.

Roodstaan

Franse banken zijn meesters in het bedenken van tarieven voor diensten. Ze houden er maar liefst 300 verschillende tarieven op na, waarvan slechts 42 zijn geharmoniseerd, volgens de Franse consumentenorganisatie UFC-Que Choisir. Maar de banken stellen dat zij de kosten van de dagelijkse bankoperaties voor negentig procent hebben geharmoniseerd. Hoe dan ook, bankieren is een nogal dure zaak in Frankrijk. Voor alles wordt geld in rekening gebracht: een overschrijving naar een andere rekening, een machtiging voor een automatische afschrijving, en ga zo maar door. Roodstaan is ook een peperduur grapje, met rentetarieven van elf tot vijftien procent. Naar schatting verdienen banken jaarlijks twee miljard

euro aan boetes en renteheffingen voor klanten die onvoldoende saldo op hun rekeningen hebben.

Tol betalen

De doorsnee Franse consument betaalt jaarlijks 70 euro aan bankkosten, een stuk meer dan de 46 euro die de gemiddelde Nederlander moet neertellen. De tarieven houden mede verband met de infrastructuur: een hoge dichtheid van bankkantoren en relatief veel hoogopgeleid personeel. Sommige banken zijn recent begonnen de prijzen te verlagen. Jarenlang waren kostenverhogingen aan de orde van de dag. Zo zijn de kosten van een bankpas tussen 2004 en 2010 met tien procent gestegen en is het opnemen van geld bij een andere bank in die tijd maar liefst 62 procent duurder geworden. Dit voorjaar besloot de Banque postale, een van de 'goedkoopste' banken, ook kosten in rekening te brengen aan niet-rekeninghouders

die geld halen uit de flappentap van de bank. Als ze meer dan zes keer per maand geld uit de muur halen, kost dat 65 euro-cent per opname.

Plastic is populair: daarmee wordt zo'n veertig procent van alle betalingen gedaan. Bankpassen zijn er in vele soorten en maten en – uiteraard – tegen verschillende tarieven. Zo zijn er simpele betaalpassen waarmee alleen geld uit de flappentap van de eigen bank gehaald kan worden, en weer anderen waarmee je ook bij andere banken geld kan opnemen. Hoeveel geld je maximaal per keer uit de flappentap kunt halen, hangt af van het soort kaart en de bank. Hoe mooier de kaart, hoe meer flappen. En dan zijn er de betaalpassen, waarmee je behalve pinnen ook kunt betalen. Met de goedkopere variant kun je in winkels betalen, maar geen tol betalen voor de snelweg; de duurdere kaart is wel weer geschikt voor de tolautomaat.

Internetbanken

Nieuwere betaalmiddelen zijn langzaam in opkomst. Met de Moneó, het Franse broertje van onze chipknip, kun je zonder pincode kleine betalingen doen bij de parkeerautomaat bijvoorbeeld. Voor het gebruik van de kaart betaalt de Fransman vijf tot twaalf euro per jaar. Maar de Moneó doet aan impopulariteit niet onder voor onze eigen chipknip. Meerdere experimenten met mobiel betalen zijn gaande. Zo kunnen burgerliefhebbers sinds kort bij dertig Franse McDonald's-restaurants via hun mobiele telefoon online betalen via PayPal.

Fransen zijn niet onverdeeld tevreden over hun banken, zo blijkt uit opinieonderzoeken. De internetbanken worden steeds populairder: ze zijn een stuk goedkoper en geven meer openheid over de tarieven en kosten. Een verademing voor menig Fransman die door de honderden tariefbomen het bancaire bos niet meer ziet. •

Sarah van Sonsbeeck

door Alexander Strengers
Voorzitter Kunstcommissie

‘Spreken is zilver, zwijgen is goud’. We gebruiken het gezegde allemaal, zonder er verder bij na te denken. Kunstenaar Sarah van Sonsbeeck staat er wél bij stil. Zij ergert zich aan het gemak waarmee mensen dit bekende gezegde voor lief nemen en stelt zich de vraag of stilte inderdaad wel beter is dan spreken. Zonder spraak zouden we immers geen literatuur hebben, en bovendien, het is nog maar de vraag of dat goud wel zo veel waard is. In haar zoektocht naar de waarheid maakte zij de serie ‘Silence is Golden but this is No Silence’ van bladgoud op papier. Een van deze zeven werken is door de Kunstcommissie onlangs aangekocht.

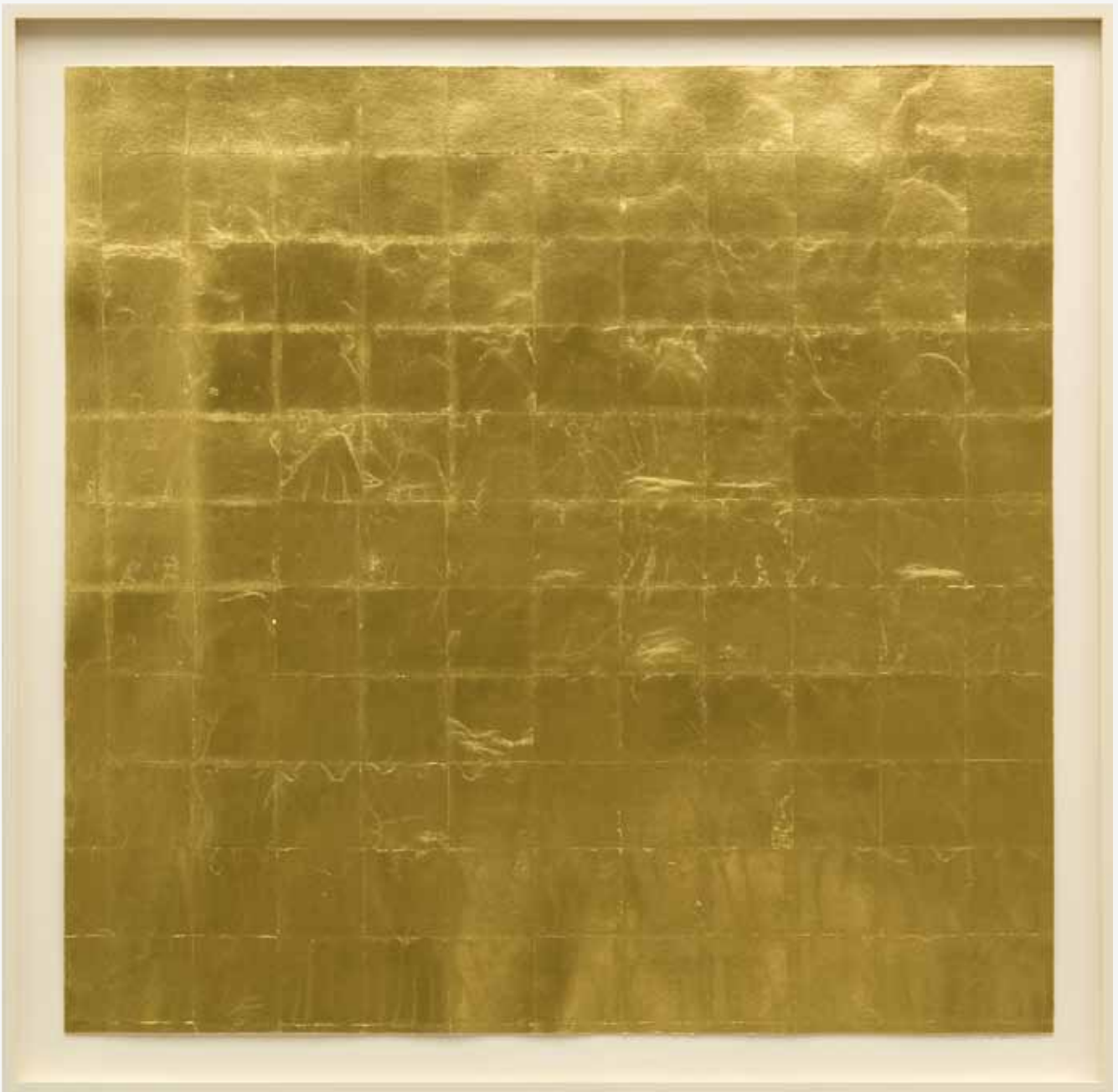
Het waren haar burens die Van Sonsbeeck in 2006 inspireerden om tot de bodem uit te zoeken welk deel van haar huis nou eigenlijk helemaal van haarzelf, echt privé,

was. Ze moest concluderen dat tachtig procent van haar appartement gevuld werd met burengeluiden; het zou een goede reden kunnen zijn om hun te vragen voortaan tachtig procent van haar huur te betalen. Sindsdien heeft Van Sonsbeeck (Utrecht, 1976), van huis uit architect en later afgestudeerd beeldend kunstenaar, zich gestort op het onderwerp stilte en het gebrek aan stilte in de hedendaagse samenleving, met allerlei variaties.

Het werk ‘Silence is Golden but this is No Silence’ geeft direct de illusie van perfectie die goud bij ons oproept. Maar Van Sonsbeeck lijkt toch ook aan die perfectie te willen tornen: iedere vouw en kreuk in het papier komt naar boven bij het aanbrenge van een laagje goudblad en breekt op die manier de gulden volmaaktheid van de toplaag. Dat doet de waarde van goud

relativeren. Tegelijkertijd krijgt dit werk door de reflectie van het licht een bijna magische glans. Terwijl ze aan het werk was, vroegen mensen die haar bezochten in haar atelier, of ze net terugkwam van een zonvakantie want ze was zo prachtig gebruind. Maar bij nadere beschouwing van de kunstenaar aan het werk, zagen ze dat het slechts een illusie was, een illusie die voortkwam uit de reflectie van het kunstwerk in wording.

Voor de Kunstcommissie was het geen moeilijke keuze: dit kunstwerk past bij uitstek in de collectie van de hoedster van het nationale goud. Dat het gewicht van het gebruikte bladgoud equivalent is aan dat van één eurocentje, is een bizar detail. Het onderstreept eens te meer de magie van goud. •

Silence is Golden but this is No Silence

Bladgoud op papier

88 x 88 centimeter

Internationaal krediet belangrijk bij economische boom-bust kredietcycli

Internationaal krediet groeit soms sneller dan binnenlands krediet tijdens hausses en vormt zo een uitdaging voor de financiële stabiliteit en het monetair beleid, aldus gastwetenschapper Patrick McGuire.

door Gabriele Galati

Lage rentes in belangrijke valutagebieden kunnen leiden tot snelle kredietgroei buiten het emittenteland.

Dergelijk 'internationaal krediet' groeit vaak sneller dan binnenlands krediet tijdens hausses. Patrick McGuire (BIS) graaft diep in de internationale bancaire statistieken die de BIS verzamelt om uit te zoeken wat de versterkende werking is van internationaal krediet op boom-bust kredietcycli. Hij onderscheidt drie typen internationaal krediet: directe grensoverschrijdende kredietverstrekking aan binnenlandse niet-banken, indirecte grensoverschrijdende financiering van binnenlands krediet en kredietverlening in buitenlandse valuta's (grensoverschrijdend of lokaal). Dit onderzoek laat zien hoe internationaal krediet het meeste effect heeft via een 'indirect' kanaal, dat wil zeggen door binnenlandse banken die in het buitenland middelen lenen

om de binnenlandse kredietverschaffing te financieren.

Patrick McGuire beschrijft hoe internationaal krediet binnenlandse kredietgroei mogelijk maakte in opkomende markten en hoe meer internationaal krediet aan de vooravond van een crisis in verband gebracht kan worden met een grotere daaropvolgende krimp in de totale kredietverschaffing en de reële productie.

Vanuit analytisch oogpunt toont dit onderzoek de noodzaak om de dynamiek te doorgronden van internationaal krediet en de bouwstenen daarvan, en om de informatieve waarde ervan te bepalen voor toekomstige financiële crises. Vanuit beleidsperspectief benadrukt het de noodzaak voor een overtuigend multilateraal antwoord op snelle kredietgroei en de risico's daarvan. •

Toekomstige seminars

13 november 2012: Rodney Garratt

20 november 2012: Yuliy Sannikov

22 november 2012: Andrew Rose

27 november 2012: Florian Heider

13 december 2012: Alan Taylor

18 december 2012: Anastasia Zervou

Toekomstige conferentie:

8-9 November 2012: *DNB/CGIC Workshop on Corporate Governance of Financial Institutions*

Recente seminars

12 juni: *Liquidity Crises, Banking, and the Great Recession* Sören Radde

19 juni 2012: *Household credit delinquency: does the borrowers' indebtedness profile play a role?* Luisa Farinha

17 juli 2012: *The Liquidity Consequences of the Euro Area Sovereign Debt Crisis* Richhild Moessner

11 september 2012: *Rapid Credit Growth and International Credit* Pat McGuire

18 september 2012: *Money Market Funds Intermediation, Bank Instability and Contagion* Bruno Parigi

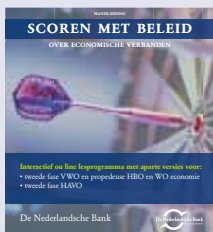
25 september 2012: *Contagion in Coordination Games with Endogenous Information Acquisition* Toni Ahnert

27 september 2012: *Sovereigns, Upstream Capital Flows, and Global Imbalances* Sebnem Kalemli-Ozcan

De seminars zijn een platform waar binnen- en buitenlandse wetenschappers hun onderzoekresultaten presenteren. Het actuele programma staat op www.dnb.nl. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met [Jolanda Kok](mailto:Jolanda.Kok@dnb.nl) vsp@dnb.nl

DNB PUBLICATIES

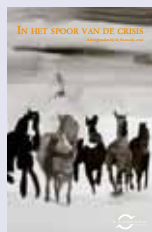
Onder meer de volgende uitgaven van de Nederlandsche Bank zijn verkrijgbaar:

'Scoren met beleid'
digitaal lesprogramma
tweede fase havo/vwo

'Waar voor je geld'
praktische lesopdrachten
tweede fase havo/vwo

Achtergronden bij
de financiële crisis

'Goud, Geld en Geheimen'
publieksbrochure

'De geschiedenis
van ons geld'

'Echt of vals?'
cd-rom met de echt-
heidskenmerken van
de eurobiljetten

Periodiek verschijnen

- Jaarverslag
- Economische ontwikkelingen en vooruitzichten
- Overzicht Financiële Stabiliteit

DNB publiceert ook over haar wetenschappelijk onderzoek

- Working Papers
- Occasional Studies

Alle uitgaven zijn online beschikbaar.

U vindt ze op www.dnb.nl.

De uitgaven kunt u ook bestellen via onze website,
per e-mail (info@dnb.nl) of via een brief die u kunt
richten aan: De Nederlandsche Bank

Afdeling Facilitaire diensten / Repro & Post
Postbus 98, 1000 AB Amsterdam

Colofon

DNB Magazine is een kwartaaluitgave
uitgave van de Nederlandsche Bank.

Redactieadres:

DNB Magazine

Postbus 98, 1000 AB Amsterdam

Westeinde 1, 1017 ZN Amsterdam

t 020 524 5781 / 5753

f 020 524 2228

e magazine@dnb.nl

www.dnb.nl

Hoofdredactie:

Loek van Daalen

Eindredactie:

Marijke Hoogendoorn, Simon de Wilde

Aan dit nummer werkten mee:

CBS, Adriaan van Dis (Essay), Gabriele Galati, Robert Mosch, Alexander Strengers, Cees Ullersma

Fotografie / Illustraties:

Erwin van Amstel (In Beeld en p.18), ANP Photo, Martijn Barth, Merlijn Doornik (foto's Adriaan van Dis), Rhonald Blommestijn (illustratie p. 27), Edo Kuipers (foto p.31), Rob Meulemans, Siddharth Tripathy

Vormgeving en druk:

Joh. Enschedé (vormgeving),
Fd-Repro en Post (productie)
Drukkerij De Bink (drukwerk)

Abonnementen

Een abonnement op DNB Magazine is gratis en uitsluitend schriftelijk of per e-mail aan te vragen. Adreswijzigingen en opzeggingen eveneens schriftelijk opgeven.

Abonnementenadministratie:

DNB Magazine

Antwoordnummer 2670

1000 PA Amsterdam

aanvraagmagazine@dnb.nl

Artikelen uit DNB Magazine mogen niet
zonder toestemming van de redactie
worden overgenomen.

Leegloop in Oost-Groningen. De dorpskruidenier is niet meer, de ambulante winkel rijdt voor. Boter, kaas en eieren koop je tegenwoordig aan de kar hier op het platteland. Foto van Erwin van Amstel.

